

ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ В УКРАЇНІ 1900-1917 РОКІВ

На початку ХХ століття невід'ємною складовою православного світу в Україні залишалися монастирі. Перебуваючи у лоні загальноросійської церковної системи, чернецтво постійно відчувало на собі дію організаційних, політичних та духовних уніфікаційних тенденцій. Водночас, зовнішня відмежованість монастирів від світського і навіть від суто церковного життя, власні джерела поповнення чернечої верстви сприяли збереженню специфіки подальшого розвитку монастирської форми віросповідної традиції в Україні.

На відміну від Росії, число вітчизняних монастирів зростало повільно. До 105 з них, які діяли на початку століття, [Всепопданнейший отчет Обер-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1900 год.- С.-Пб., 1903.- Приложения.- С. 3-6] у наступні півтора десятиліття додалося лише 11. [Всепопданнейший отчет ... за 1914 г.- С.-Пб., 1916.- Приложения.- С. 4-5] Тому не випадково, що перед революцією 1917 р. тільки кожен дев'ятий монастир лежав на землях батьківщини східнослов'янської святості.

Бажання безпосереднього і самозреченого богоспількування зростало, як правило, майже непомітно, але інколи імпульсивно і бурхливо. Так, у 1900-ті роки число ченців збільшилося з 3040 до 3331 осіб, тобто всього на 9,5 %, проте, під впливом подій, пов'язаних із світовою війною, до кінця 1914 р. їх кількість зросла до 4367 осіб, тобто на третину [Там само].

Вибір між священнослужінням та монастирським клобуком здійснювався ще у процесі навчання в духовних закладах. Кожен студент був поставлений перед рішенням, яке несло у собі елемент незворотності. То був вибір між кар'єрою і звичайним служінням, між безшлюбністю і правом на сімейне життя. Тому не дивно, що важкої чернечої аскези у 1900 р. притримувався лише кожний сьомий, а у 1914 р. - кожен п'ятий представник духовенства України [Там само.-

* **Надтока Геннадій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім.Г.С.Сковороди НАН України.

С. 3-6, 10-13].

У самій Росії прагнення монастирського уособлення залишалося значно сильнішим. Достатньо згадати, що у 1914 р. число ченців разом із послушниками майже зрівнялося там із чисельністю білого духовенства, тоді як в Україні цей показник не піднімався й до половини. [Там само.- За 1914 г.- С. 4-5] Очевидно, належить визнати, що Росія проявляла ніким не наслідовану і неповторну схильність до поклоніння святості саме у формі релігійного упокорення. Хоча навіть російські богослови вбачали у цьому феномені властиву нації парадоксальність її етичних пріоритетів. За словами дослідника російської ідеї М.Бердяєва, ідеалізація “монастирського духу” пояснюється тим, що східне православ'я, якому росіяни зобов'язані своїм культурним вихованням, ніколи не ставило перед особистістю високих моральних завдань, “... у ньому була величезна моральна поблажливість”. “Упокорення було єдиною формою дисципліни особистості” [Бердяев Н.А. О святости и честности // Судьба России.- М., 1990.- С. 69].

Україна, завдяки своєму історичному минулому, жила особливою внутрішньою атмосферою. Стриманіше сприйняття монастирського ідеалу релігійного служіння багато в чому пояснювалося традиційним поєднанням західного і східного світобачення. Як зазначив видатний філософ К.Леонтьєв, перше передбачало естетичну перевагу загальнолюдських чеснот, друге задовольнялося виключно святістю [Там само]. Якщо релігійна енергія і не сягала в Україні таких масштабів ідеальної реалізації як в Росії, то рівномірніше розтікаючись по всьому національному тілу, вона вочевидь звужувала саму можливість крайніх душевних та інтелектуальних проявів. Саме це мав на увазі М.Бердяєв, коли писав, що росіянин або покликаний до ангельського, або згоджується залишатися у безмірно низькому стані, перебувати “у моральній неохайності і опускатися”. Він звик “...покладатися не на себе..., а на органічний колектив, на щось зовнішнє, що має піднімати і рятувати” [Там само.- С. 71-72].

І все ж, беззаперечно, російська чернеча аскетична традиція, її піднесення наприкінці ХІХ - початку ХХ століть, коли письменники і мислителі здійснювали справжнє паломництво до монастирських вогнищ православної культури, ця несподівано оживлена традиція справляла глибокий позитивний вплив на релігійну громадськість України.

Найбільшим зосередженням монастирських осель були стародавні християнські центри: Київщина, Волинь та Чернігівщина. У 1914 р. тут знаходилася майже половина усіх монастирів і проживало стільки ж ченців [Всепожданнейший отчет... за 1914 г.- Приложения.- С. 4-5].

Своєрідною особливістю тих часів стало стрімке зростання жіночого релігійного аскетизму. За півтора десятиліття, починаючи з 1900 р., число чоловічих монастирів в Україні залишилося незмінним, тоді як жіночих осель і громад збільшилося на 11, тобто майже на 30%. При цьому, загалом по державі число останніх зросло ледве не на половину [Там само.- За 1900 г.- С. 3-6]. Поступаючись за кількістю власних монастирів, жіночі чернечі громади помітно швидше нарощували свій штат. Якщо в 1900 р. чоловіки переважали у співвідношенні трьох до двох, то вже наприкінці 1914 р. стало більше монахинь. Що ж до послушниць, то вони переважали відповідну чоловічу категорію у два (1900 р.) - три (1914 р.) рази. У цілому по імперії на початку світової війни чоловіків у чернечій рясі було менше на третину, а у послуханні перевага жінок була шестикратною [Там само.- За 1900 г.- С. 3-6; За 1914 г.- С. 4-5].

Вимогливість церковного законодавства до чернечого чину стає зрозумілою хоч би з того, що вихід з нього відбувався не інакше, як за одноосібним проханням, після вмовлянь і з дозволу Святійшого Синоду [Див. Устав Духовных консисторій.- С. 35]. Як і біле духовенство, його так звана чорна верства зобов'язана була узгоджувати свій спосіб життя і своє служіння "... з правилами церковними і законами державними" [Там само].

Зарахування до числа чернечої братії здійснювалося не просто і не відразу. Той, хто випробовувався, проходив спочатку обряд послухання безпосередньо у монастирській оселі. Час такого дійства визначали наставники. Далі, враховуючи вік кандидата, наявність чи відсутність перепон з боку казенної палати та місцевих товариств, єпархіальне начальство виносило остаточне рішення [ЦГИАР.- Ф. 796.- Оп. 442.- Д. 1956.- Л. 6]. З кінця XIX ст. вступило у дію ще одне положення, згідно з яким особи, котрі до постригу брали на себе шлюбне зобов'язання два і більше разів, не могли бути посвячені в ієродияконський та ієромонаший сан. Цій синодальній постанові надавалось настільки важливе значення, що вона спеціальною статтею була включена до Статуту Духовних консисторій [Див.: Устав Духовных консисторій.- С. 36]. Зрозуміло, що піднесення по

службовим східцям від послушника до ченця, а далі до ієродиякона й ієромонаха вимагало від посвяченого щирого завзяття та душевної покори.

Дозвілля у монастирських помешканнях наповнювалося у святкові дні читанням Божого Слова, книг наставного змісту, а в будні господарськими роботами, ремеслами, рукоділлям. Бездіяльність та лень суворо переслідувалися. Але, як зазначав у 1902 р. єпископ Катеринославський, в усіх монастирях існував своєрідний розподіл праці. Старші проводили богослужіння, а молодша братія у вільний від молитви час займалася загальнокорисною фізичною роботою. Одні служили хлібопекарями, інші були задіяні у чоботарському ремеслі або столярній справі, працювали кравцями або займалися виготовленням воскових свічок. Послушники обробляли монастирську землю, мало сподіваючись на найманих робітників, число яких у невеликих монастирях обмежувалося двома-трьома особами [ЦГИАР.- Ф. 796.- Оп. 442.- Д. 1956.- Л. 7; Д. 1951.- Л.6].

Як жіночі, так і чоловічі загальножитійні монастирі непорушно дотримувалися чину спільної трапези, під час якої в приміщеннях традиційно панувала тиша і урочисто лунав голос читача Біблії або вибраних місць із житій святих [Там само.- Л. 7].

Відвідування монастирських келій у чоловічих монастирях жінками, а у жіночих - чоловіками, як запевняв Київський митрополит Флавіан, взагалі не дозволялося, а винні у порушенні цього правила підлягали покаранню. Суворий внутрішній режим передбачав навіть особливі правила зустрічі з рідними та знайомими. Такі побачення допускалися у спеціальних приймальних залах для гостей та подорожуючих, котрі до зустрічі повинні були перебувати за монастирською брамою під наглядом старця або стариці [Там само.- Д. 1956.- Л. 14].

Законопослухання у монастирях надавалося особливого значення. Благочестивість мала засвідчити не тільки непорушне дотримання чернечої обітниці, але й безпосередню, майже інтимну приближеність прийнявщих постриг до незбагненого феномену святості.

Чисельні архієрейські звіти Синодові однозначно запевняють: моральний стан братії повсюди у монастирських оселях тримався на бажаній висоті і відповідав суворим канонам чернецтва. Їх дотримувалася навіть молодша братія, тобто послушники, не пов'язані з монастирською обітницею. Ці кандидати на постриг зберігали

напівсвітське становище, а їхні паспорти не передавалися в консисторії; вони зберігалися в архімандрита і будь-коли могли бути повернені власникові [Там само. - Д. 1951.- Л. 6].

Намагаючись зберегти репутацію монастирів, деякі, зокрема київські настоятелі, забороняли підлеглим самовільно відлучатися у місто або у навколишні села. Остерігалися навіть відправляти “у світ” за скриньковими зборами, не дивлячись на відносну бідність окремих монастирів, як-от: Межигірського, Ржищівського та інших. Проте у самому Києві постійно мешкали ченці, які приїздили з інших єпархій для збирання благодійних коштів. За дописом митрополита Флавіана, “мандрівні” ченці знаходилися поза адміністративним наглядом, що завдавало шкоди іміджу монастирів як “розсадників доброї моралі” [Там само. - Д. 1956.- Л. 8,10].

Разом з тим, на думку деяких дослідників, зокрема М.Ростова, чорне духовенство просто приховувало як дрібні порушення, так і справжні злочини. Зважаючи при цьому на досить імовірне авторське перебільшення, варто звернути увагу на таку деталь: майже всі звинувачувані ченці, на яких заводили в Україні консисторські справи, врешті-решт були виправдані, тоді як 40% священно-церковно-служителів, що перебували під слідством, піддавалися різного типу покаранням [Підраховано за: ЦГИАР.-Ф.796.-Оп.442.-Д.1987.-Л.19-20 об.].

І все ж у пресу просочувалися відомості, які ставили під сумнів благочестивість бодай частини чернецтва. Резонанс у релігійних колах викликала, наприклад, публікація “Церковного вісника” за 1911 р., у якій повідомлялося про значну розтрату коштів із спільної каси, здійснену архімандритом Київського Свято-Троїцького монастиря Мельхідесеком [Див.: Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ.- С. 104-105]. Широкого розголосу в церковних сферах Поділля набуло і слідство за донесенням послушника Грановського монастиря Д.Міщенко, який звинувачував у мужеложстві настоятеля ігумена Мелетія. Як писав у своєму звіті Подільський єпископ Климент, скарга, подана у 1903 р., підтвердження не знайшла. Крапку у справі поставило єпархіальне начальство: підвідомчим монастирям циркулярно заборонялося приймати до себе звільненого за неблагонадійністю послушника Д.Міщенко, котрий “... насмілювся висунути тяжке звинувачення проти свого ж настоятеля” [ЦГИАР.- Ф. 796.- Оп. 442.- Д. 1987.- Л. 9].

Найпоширенішим порушенням режиму у монастирських оселях залишалося зловживання спиртним. Ця вада не обминала навіть

привілейовані Лаври, в тому числі і Почаївську. Її настоятель архімандрит Амвросій, прозваний свого часу “суворим монахом”, вважав пияцтво найгіркішою стороною життя місцевої старшої братії [Там само.- Д. 2201.- Л. 10].

У боротьбі з пияцтвом настоятелі позбавляли ченців доручень поза стінами монастирів, а то й відпусток, поширювали серед братії популярні брошури. Останні друкувалися у монастирських типографіях у рамках оздоровчої пропаганди серед населення.

Порушення монастирських канонів менш за все були викликані факторами матеріального характеру. Передбачуваний чернечими традиціями свідомий аскетизм розвивався в умовах задовільного економічного стану монастирів. Щоправда, залишалася їх разюча майнова диференціація. На 1908 р. капітал Києво-Видубецької оселі дорівнював майже 237 тисячам рублів. Водночас київський Флорівський монастир мав 100 тисяч, Троїцький - 41, а Ржищевський всього біля 20 тисяч. Схожу картину являли щорічні грошові надходження монастирів. Вони коливалися від 10 до 90 тисяч, що забезпечувало прибуток на кожного ченця у середньому від 500 до 600 рублів [Підраховано за: ЦДІАК.- Ф. 182.- Оп. 1.- Спр. 260.- Арк. 3,9]. З урахуванням витрат на загальногосподарські потреби, можна прийняти точку зору М.Ростова, який вважав, що на особисті цілі ченці отримували у середньому 300-400 рублів на рік.

Значні прибутки давали проценти від капіталів, що зберігалися в банках, а також земля. Немало монастирів володіли площами, які перевищували тисячу десятин. Зокрема, у Харківській єпархії такими були три з семи чоловічих монастирських осель: Ряснянська (4,4 тис. десят.), Святогірська (2,5 тис. десят.) та Височинівська (бл. 1000 десят.) . Однак чотири з 13-ти місцевих монастирів не мали й по 300 десятин. Звідси величезний контраст прибутків: у 1908 р. Ряснянський Свято-Дмитрієвський монастир тримав на своєму рахунку 113 тисяч рублів, Ахтирський Троїцький - 62 тисячі, а Старобельський общежитійний - всього 1700. При цьому вони мали приблизно однаковий штат [Див.: Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии.- Харьков, 1908.- С. 22-29].

Слава про начебто незліченні багатства великих монастирів часто переходила межі реальності. У 1908 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври Антоній зокрема писав: “Брехливо сповіщають про якісь страшні скарби Лаври, навіть про діжки з перлами. Кажуть і про десятки тисяч десятин землі та експлуатацію селян монахами. У Лаври

ж всього 2 тисячі десятин лісу, процент вирубки якого встановлено лісоохоронцями так, що не задовольняє лаврські потреби - вона частково його докуповує". Натомість, підсумовує архімандрит, забувають, скільки коштує благовість Лаври [Церковь и народ.- 1906.- 17 декабря].

Загалом відзначимо, що поряд з економічно сильними, існували десятки малозабезпечених і навіть ледве животиючих монастирів. Відтак, матеріальне становище основної частини чернецтва суттєво поступалося середньостатистичним показникам і залишалося відносно скромним.

Характерною стороною чернецтва була надзвичайна різноманітність його соціального походження. На відміну від священно-церковно-служителів, чорне духовенство фактично ніколи не створювало інституцію корпоративну. Воно мало широку соціальну базу, майже вільно поповнюючись із різних світських та церковних джерел.

Ченці виходили з верств переважно простонародних. Окрім колишніх міщан та селян, у декотрих регіонах було широко представлене козацтво. Про нащадків українського лицарства, котрі ставали ченцями, повідомляла, наприклад, довідкова книга Катеринославської єпархії за 1913 р. Серед вихідців із козацтва виділялися ієромонахи, звані в миру Назарієм Підгорним, Василем Сивоконом, Яковом Рибалком, Сильвестром Масичем та ін. Були й прийшли козаки з Полтавщини: Прокопій Булавка та Ігнатій Приходько. Один із прибулих - Іван Конончук, завідував навіть Самарським архієрейським домом, який знаходився в адміністративному центрі колишньої паланки запорізького козацтва.

У жіночих монастирях частіше зустрічалися вихідці з панівних верств населення. Серед настоятельниць монастирів на Катеринославщині була колишня поміщиця Неоніла Чередниченко. До того ж стану належала ігуменія Меланія, яка прийняла постриг після смерті свого чоловіка. Із стовбових українських шляхтичів вийшла також Катерина Василенко, згодом настоятельниця однієї з монастирських общин [Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год.-С. 434-436]. Зауважимо, що українське походження більшості ченців не порушувало тут монополії російського національного духу. Силою історичних обставин монастирі залишалися центрами русифікаторської політики в Україні.